

DR. JÓZAN PÉTER

Néhány megfigyelés Budapest demográfiai történetéből

Nagy tehetség egy aranykorban

Az időszakot, amelyben Kőrösy József élt és munkálkodott, nem csak Gründerzeitnek nevezték, ahogy a bevezető előadásban hallottuk, amelyben számos céget és intézményt alapítottak Budapesten. A kiegyezés utáni évtizedek minden ellentmondásosságuk ellenére a rendkívüli fejlődés évtizedei voltak Magyarországon, s a „Ferenc József-i boldog békeidőkként” kerültek be a köztudatba, Európában pedig ez lényegében egybeesett a viktoriánus korszakkal. Ekkor nőtt Budapest modern világvárossá, amelyben jól megfértek egymás mellett Óbuda és a Tabán kiskocsmái, a Sugár út és a körút tükrös kávéházai.

Az olyan nagyhatalmi központok mellett, mint Berlin, London, Párizs és Szentpétervár, létezett egy csodálatos kulturális háromszög: Bécs, Budapest, Prága. Ebben az arany háromszögben óriások működtek a kultúra legkülönbözőbb területein. Egyáltalán nem véletlen, hogy ebben a korszakban vált Kőrösy József az általunk ismert személyiséggé. Nagyon alulról indult. Az is nagy dolog, ha valaki első generációsan karriert fut be, de még nagyobb eredmény, ha valaki egy lecsúszott, deklasszáldott családból képes azt a karriert befutni, amit Kőrösy József. Ez az időszak valójában Magyarországon, Budapesten a kegyelmi állapot időszaka volt. Az igazi tolerancia időszaka, másképpen ez a jelenység nem lett volna elképzelhető. Amikor megnéztem a kiállítási tárlókat, azt olvastam, hogy Ilka Mazur-Polka, írta Joseph Hajduska. A polka 1866-ban jelent meg, ekkor Kőrösy József 22 éves volt. Továbbá Kőrösy József megírta Giordano Brunóról szóló drámáját, arról a hallgató szerzetesről, akit 1600-ban a Virágok terén, Rómában megégettek. Nem véltelenül választotta Giordano Brunót, mert az akkori értelmiségieknek példaképe volt a hitéhez, meggyőződéséhez ragaszkodó ember. Ez az időszak Magyarországon az industrializáció, a modernizáció és a szekularizáció korszaka volt.

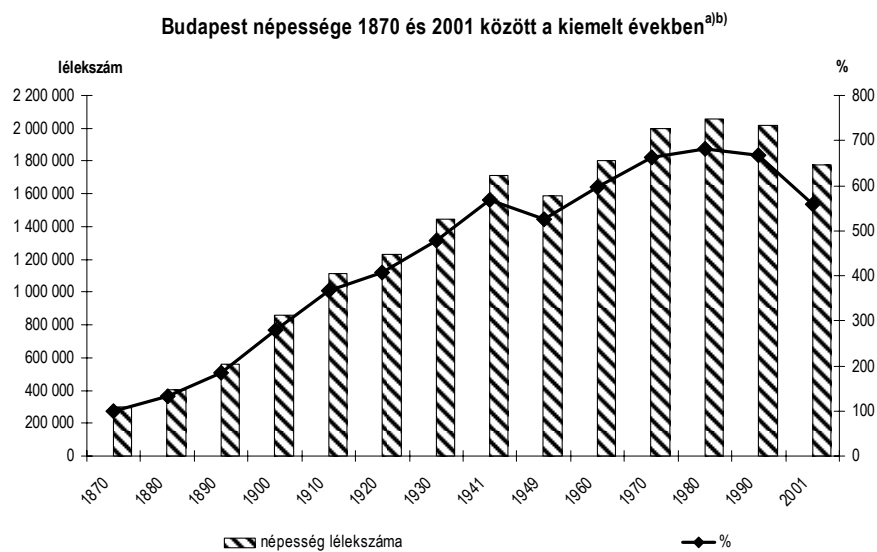
Nincs még egy statisztikus, akinek munkássága olyan erősen kötődne Budapesthez, mint Kőrösy József. Az emléke előtt úgy is lehet tisztelegni, hogy megpróbálja az ember Budapest demográfiai történetének néhány jellegzetességét bemutatni, az emlékülés természetéből eredően csak vázlatosan és esetlegesen.

Demográfiai visszatekintés

A lélekszám

Az 1. ábra bemutatja, hogyan változott Budapest lélekszáma abszolút értékben és százalékosan kifejezve 1870-től egészen 2001-ig. 1870-ben, a városgyűjtés előtt néhány évvel Pest, Buda és Óbuda együtt nem volt nagy lélekszámú. Népessége 400 ezernél kevesebb volt. 1900, 1910 körül azután egy egymillió metropolisszá vált, amely abban az időben igen nagy lélekszámot jelentett.

1. ábra

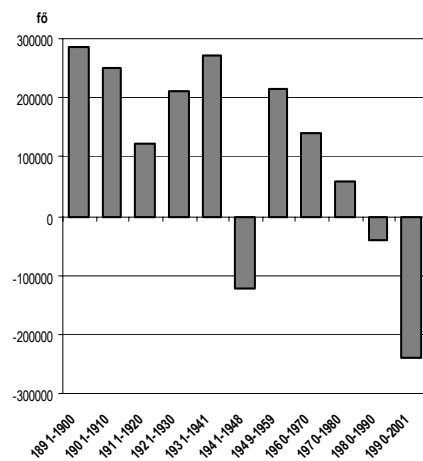
a) Az 1870 évi népesség százalékában.
b) A KSH adatai.

Józán Péter

2. ábra

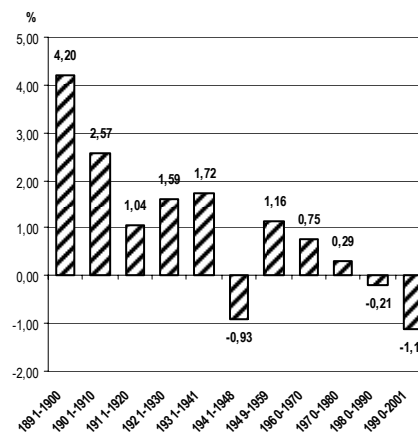
Budapest népességének alakulása

A népesség lélekszámának tényleges változása az egyes népszámlálások között

A KSH adatai.

A népesség átlagos évenkénti százalékos változása az egyes népszámlálások között

Józán Péter

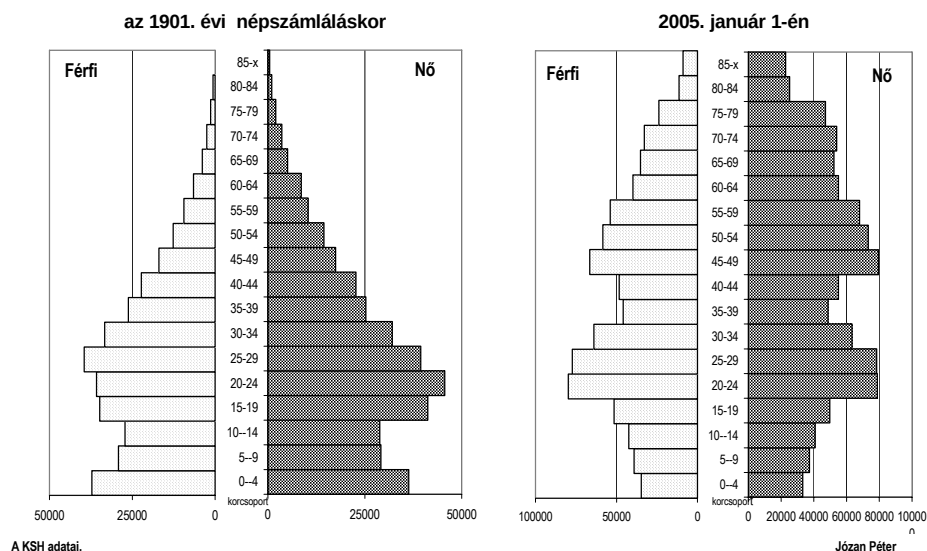
A maximumot 1980–81-ben érte el, amikor a népesség lélekszáma meghaladta a 2 milliót, százalékban kifejezve pedig elérte az 1870-es lélekszám hétszeresét. 1980-tól kezdődően aztán csökkent a népesség, részben vagy túlnyomórészt azért, mert igen sokan kiköltöztek Budapestről a város körüli agglomerációba. A népességnövekedésben komoly szerepet játszott az is, hogy Budapestnek több alkalommal megnövekedett a területe. Először 10 kerületből állt, azután 14-ből, 1949-ben a környező városok és falvak hozzácsatolásával már 22 kerületből. Jelenleg éppen 23 kerülete van annak következtében, hogy Pesterzsébetből Pesterzsébet és Soroksár lett. A 2. ábrán látható, hogy a legnagyobb népességnövekedés abszolút számban – ami majdnem 300 ezer főt jelentett – kétségtávol az 1891 és 1900 közötti 10 éves időszakban következett be.

Évenként több mint 4%-os volt a város népességének növekedése. Az a vélekedés erről az időszakról – ezt John Lukács is idézi a „Budapest anno 1900” c. könyvében –, hogy ebben a korszakban Budapest és valószínűleg Chicago volt az a két város, amelynek a lélekszáma a legnagyobb mértékben növekedett.

A korfa

3. ábra

A népesség lélekszáma nem és életkor szerint ötéves korcsoportonként Budapesten

A KSH adatai.

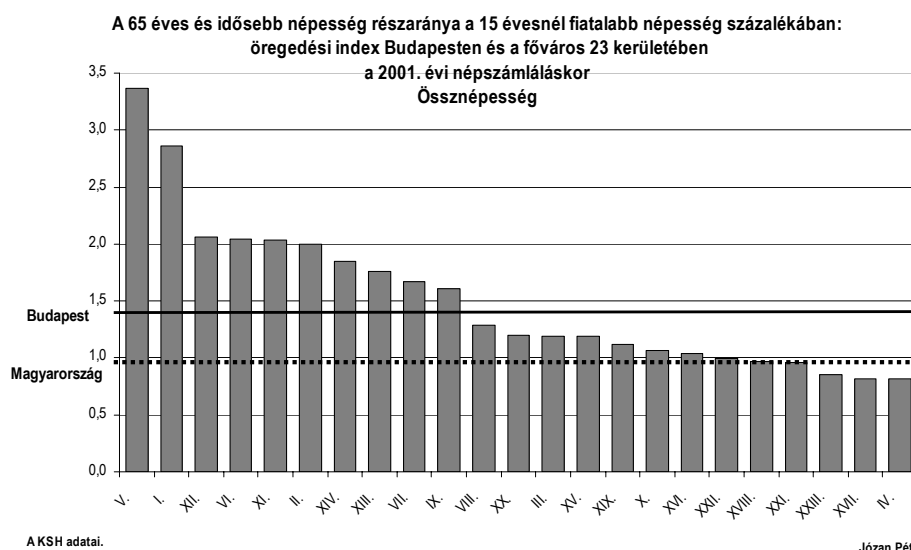
Józan Péter

A 3. ábrán az 1901. évi népszámlálás fiatal korösszetételű korfája s a jelenlegi látható. Fölhívom a figyelmet arra, hogy milyen kicsik azok a korcsoportok, amelyek az utóbbi 20 évben születtek Budapesten. Ezután már nem meglepő számunkra, hogy jelenleg az öregedési index (vagyis a 65 éves és idősebb népesség részaránya a 15 éves és fiatalabb populációhoz, százalékban kifejezve) Budapesten lényegesen magasabb, mint az egész országban (4. ábra).

Egyébként országosan sem alacsony ez a mutató, körülbelül ugyanannyi jelenleg a 65 éves és idősebb népesség létszáma, mint a 15 évesnél fiatalabbaké. De Budapest eseté-

ben ez az arány 1,5 fölötti, és vannak hihetetlen mértékben előregedett kerületek, ilyen például az V. kerület, ahol az öregedési index majdnem eléri a 3,5-öt, és ilyen az I. kerület, de folytathatnám még a XII. kerülettel. Vannak olyan kerületek, amelyek viszonylag jobban állnak, például Újpest és elsősorban a főváros külső kerületei.

4. ábra

A születés és halálozás dinamikája

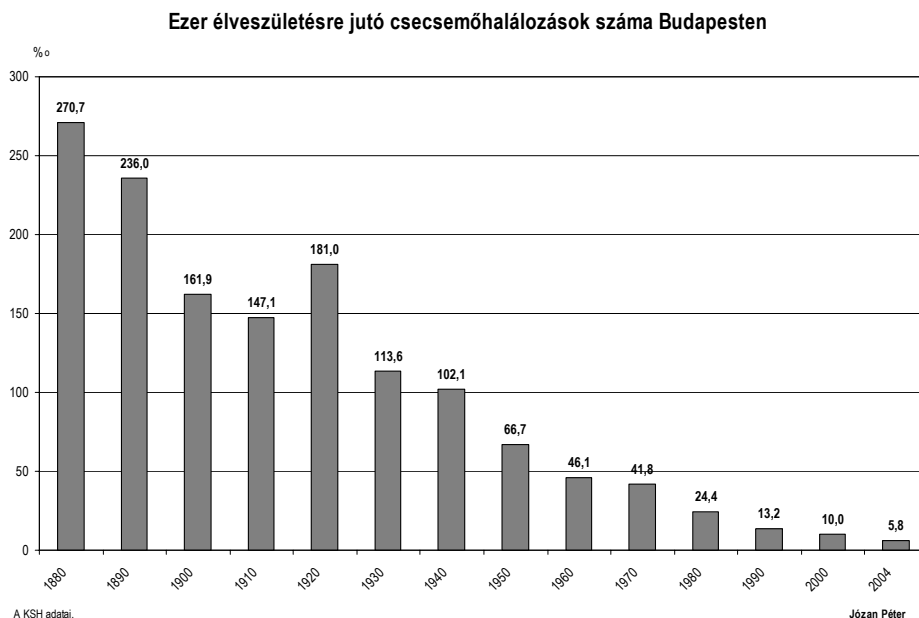
5. ábra

Az előbb statikus képet láttunk, most azt mutatom meg, hogy 1900-tól egészen 2004-ig – tehát gyakorlatilag egy évszázad alatt – milyen volt a népmozgalom két fontos jelenségének, a születéseknek és a halálozásoknak a dinamikája (5. ábra).

A természetes szaporodás 1916-ig igen jelentős volt. A halálozások száma ezután haladta meg először az élveszületéseket, aminek két oka volt. Az egyik, hogy nagyon kevés gyermek született, mert az öreg és szenilis tábornokok még nem tudták, hogy a lövészárokból, mielőtt elesik a baka, haza kellene engedni, hogy gyerekei lehessenek. De a görbe alakulásában az is szerepet játszott, hogy 1918-ban volt a spanyol nátha néven ismert járvány. Attól kezdve váltakozott a természetes fogyás és a természetes szaporodás, de egyik sem volt jelentős. A halálozás túszerű kiugrása önmagáért beszél. 1944–45-ről van szó, amikor Budapest hadműveleti területté vált. A II. világháború után ismét jelentős lett a természetes szaporodás, de 1980–81-től kezdődően nagyon jelentős a természetes fogyás Budapesten, csakúgy, mint az egész országban.

6. ábra

A 6. ábra a csecsemőhalálozások számát mutatja a kiemelt években 1880-tól napjainkig. Ha van sikertörténet, nemcsak Budapesten, Magyarországon, a fejlett országokban, hanem az egész világon, akkor az a csecsemőhalandóság csökkenése. Ki merem mondani, hogy az, ami a csecsemőhalandóság csökkenésében történt a XX. században, és ahogy ennek vagy jelentős részben ennek eredményeként megnőtt a születéskor várható élettartam, az az iszonyatos XX. századnak egyik legnagyobb teljesítménye, akkor is, ha az összes tudományos és egyéb teljesítményt – a nukleáris energia felhasználásától kezdve a Holdra szállásig – figyelembe vesszük. Tessék megnézni, hogy Budapesten 1880-ban minden negyedik csecsemő meghalt az első születésnapja előtt, sőt még annál

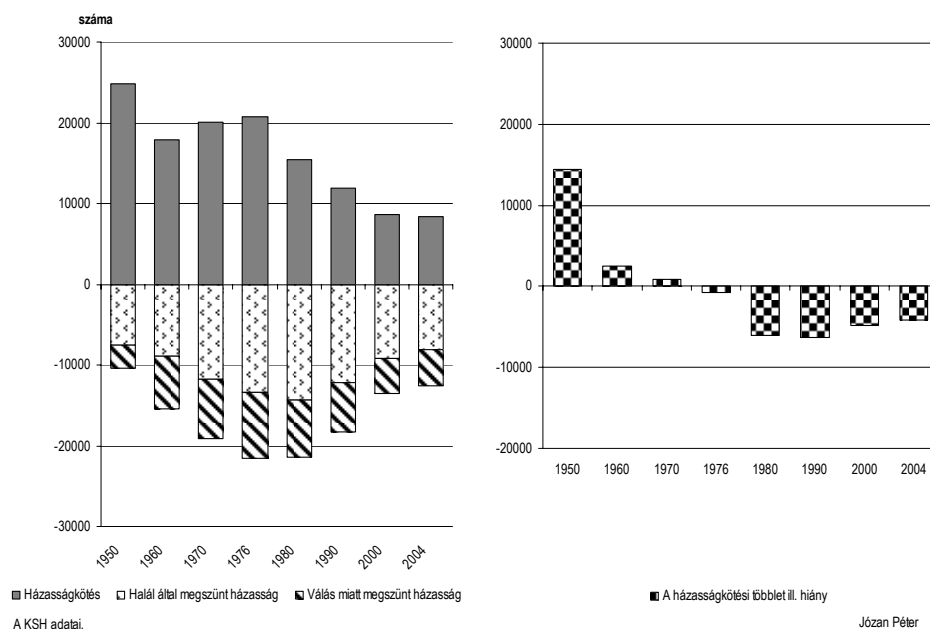
is magasabb volt a csecsemőhalandóság: 27%-ot tett ki. Jelenleg körülbelül fél százalék. Ez egész hihetetlen teljesítmény! Emlékszem rá – elég régen volt pedig –, hogy amikor elkezdtem demográfiával foglalkozni, s a statisztikai hivatalba kerültem, a szakma legnagyobb tekintélyei sem tudtak elképzelni 20 ezreléknél alacsonyabb csecsemőhalandóságot populációs szinten. Ez a hatvanas évek elején volt. Ilyen folytatásra senki sem számított.

Házasságkötés, válás

Vizsgáljuk meg a házasságkötéseket és válásokat is demográfiai szempontból! Az ember azt gondolná, magától értetődő dolog, hogy több házasságot kötnek az emberek, mint amennyi megszűnik. Ez igaz is volt egészen 1975-ig, amikor a megkötött házasságok száma még több volt, mint amennyi házasság megszűnt halálozások és válások következtében (7. ábra).

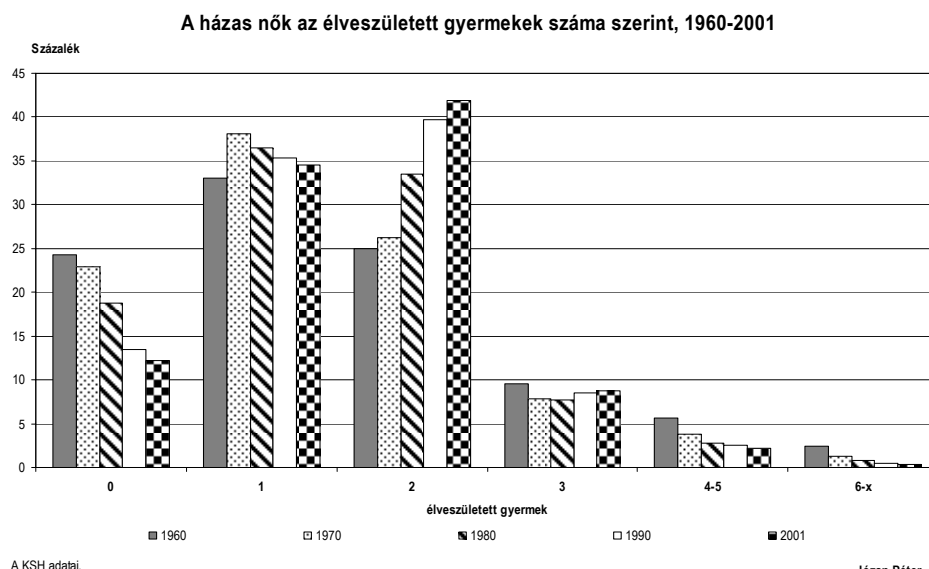
7. ábra

A házasságok mérlege

1976 volt az első olyan év, amikor ez a házassági mérleg átbillent, és azóta is negatív. Tehát több házasság szűnik meg elsősorban halálozások által, de válás következtében is, mint amennyit az emberek megkötnek. Ez nemcsak Budapestre, de az egész országra is jellemző. A 8. ábra a termékenységet mutatja, vagyis azt, hogy hogyan változott 1960-tól a népszámlálások által megállapított családnagyság, a házas nők gyermekszáma.

8. ábra

A KSH adatai.

Józan Péter

Itt három dologra hívom fel a figyelmet. Az egyik az, hogy egyre kevesebb az olyan házas nő, akinek nincs gyermeke. A másik, ami nagyon fontos, hogy a kétgyermekes családmódel mennyire terjedőben van, egyik évben sincs visszaesés, egyre több a kétgyermekes házas nő. A harmadik megfigyelés, hogy a harmadik gyermek esetében nincs lényeges változás, de jól látható a 4 és több gyermek esetében mindvégig tapasztalható jelentős csökkenés.

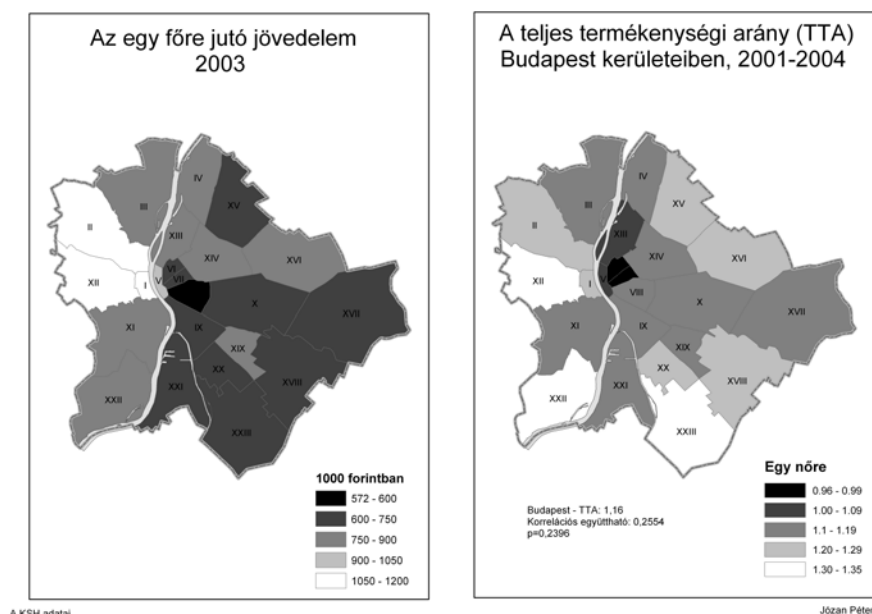
9. ábra

Érdekes megvizsgálni a házasságon kívüli születések arányát. Bizony 1880-ban – azt lehet mondani – majdnem minden harmadik gyermek így, szakkifejezéssel extramaritálisan jött a világra Budapesten (9. ábra).

Ebben a dologban semmiféle tudatosság nem volt, vagy legalábbis nagyon kevés. Egyszerűen nem álltak rendelkezésre modern fogamzásgátló eszközök, a terhesség megszakítása tiltott volt, bizonyára tömegméretekben nem hajtották végre, és voltak naiv fiatal nők, akik teherbe estek, és meg is születtek a gyermeküket. Abban az időben előfordult, hogy volt, aki lúgot ivott vagy kútba ugrott, mert így akart megszabadulni a nagy szegénytől. Szóval nagyon magas volt a házasságon kívüli születések részaránya, ami aztán fokozatosan csökkent. Olyannyira, hogy 1970-ben 5% alá esett. Manapság az extramaritális születések hányada újra csaknem olyan magas, mint amilyen 1880-ban volt, de az e mögött lévő okok alapvetően mások. Nem arról van szó, hogy naiv, tudatlan, iskolázatlan cseléd lányokat csábítanak el, akik egyszer csak azon veszik észre magukat, hogy az 5. hónapban vannak, és nincs választási lehetőségük, így megszülik a gyermeküket, hanem arról, hogy tudatosan vállalják a házasságon kívüli születeket. Hangsúlyozni kell, hogy manapság a házasságon kívüli születésekben benne vannak azok a születések is, amelyek együttélésből származnak, és egy idő után – az esetek nagy részében – házasság lesz belőlük. Ennek ellenére ez az arány igen magas, és egy Észak-Nyugat-Európából elinduló trendnek Magyarországra való megérkezéséről van szó.

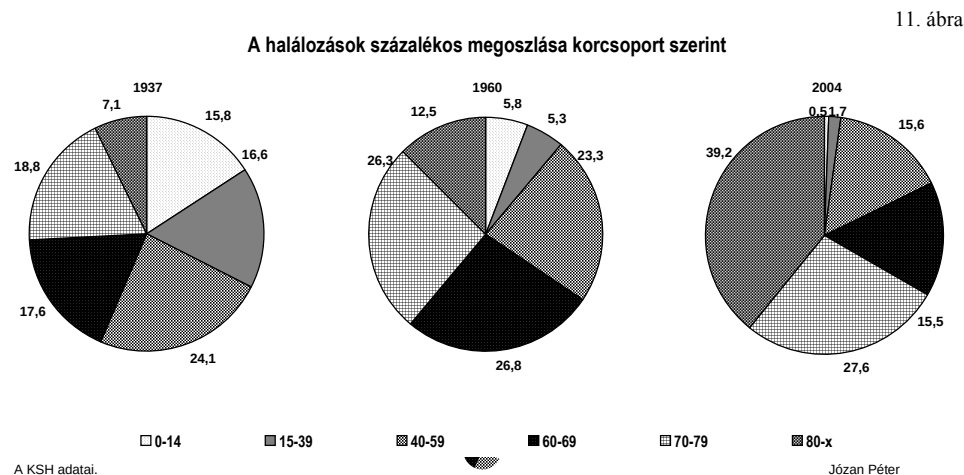
10. ábra

Magyarországon évtizedek óta vitatják a demográfusok, a társadalom sorsa iránt érzékeny értelmiségiek és az egész magyar közvélemény is, hogy milyen kétségbeejtően alacsony hazánkban a termékenység szintje, hogy mik azok a tényezők, amelyek a termékenység szintjét befolyásolják. Munkatársaimmal ökológiai megközelítésű vizsgálatot végeztünk arról, hogy van-e összefüggés az egy főre jutó adózó jövedelem és a teljes termékenységi arány között, amely összefüggés tulajdonképpen egy tisztított fertilitási index. Arra az eredményre jutottunk – a 10. ábrának ez az igazi üzenete –, hogy rendkívül kicsi a korrelációs együttható értéke.

Az összefüggés nem szignifikáns, ami azt jelenti, hogy a termékenység (amely mindenütt nagyon alacsony) valamivel magasabb ugyan a gazdag II. és XII. kerületben, de nem annyival, hogy ebben a jövedelemnek meghatározó szerepe lenne. Tehát másképpen fogalmazva azt lehet mondani, hogy – legalábbis a budapesti kerületek relációjában – a jövedelem és a gyermekáldás vállalása között nincs összefüggés.

Halálokok

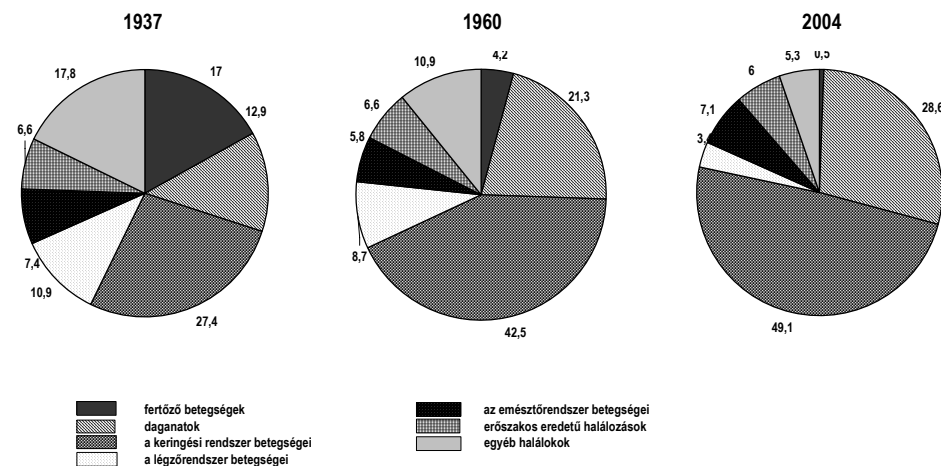

A 11. ábra a halálozás változását mutatja majdnem 7 évtized viszonylatában. Ezzel kapcsolatban két dologra hívom fel a figyelmet. Az egyik, hogy míg Budapesten 1937-ben is a 15 éven aluli gyermekek halálozása tette ki az összhálaózás csaknem 16%-át, és a skála másik végén lévő 80 évesek és idősebbek halálozása mindössze 7,1% volt, addig 2004-ben 0,5% a 15 éven aluli gyermekek halálozása az összhálaózáson belül. Azt lehet mondani, hogy 15 éven alul – beleértve a csecsemőhalálozásokat is – a halálozás esetlegessé vált. Minden gyermek halála tragikus a gyermekre és a családra nézve, de a régi értelemben, úgy, hogy ez szabta meg nagymértékben a várható élettartamot, elveszítette közegészségügyi jelentőségét. A gyermekhalálozások jelentős része balesettel kapcsolatos. Másik ok, hogy kis súllyal, 1000 grammon alul is születnek gyerekek, akiknek az életkilátásai rendkívül rosszak, vagy olyan fejlődési rendellenességgel jönnek világra, amely az élettel összeegyeztethetetlen. Öröndetes dolog, hogy meg tudunk öregedni,

mert a halálozásoknak majdnem 40%-a 80 éves és idősebb korban következik be. A nők esetében ez már 46%, tehát úgy is fogalmazhatók, hogy minden második nő 80 évnél idősebb korban hal meg. És akkor még nem mondtam azt, hogy jónéhányan kilencven-egynéhány éves korukban. Akik geriátriával¹ és az időskorúak demográfiájával foglalkoznak, az utóbbi időben tartózkodnak attól, hogy kvantifikálva kimondják az emberi fajra specifikus maximális élettartamot. Mindenesetre egy olyan nagy országban, mint Japán (127 milliós populációval), az egész népességre számított várható élettartam 82 év körül van. Ebben benne van az a csecsemő is, aki egy napot sem élt meg.

A 12. ábra a halálloki struktúrát mutatja be. Régen a halálozások igen nagy része fertőző betegséggel volt kapcsolatos, elsősorban a tuberkulózissal. Az összes többi nem volt olyan jelentős, mint ahogy ezt most tapasztalni lehet; elsősorban a rákról, tehát a rosszindulatú daganatokról beszélek, amelyek hányada megnőtt, miközben visszaesett a fertőző betegségekben meghaltak aránya.

12. ábra

A fontosabb halállokok százalékos megoszlása Budapesten^{a)}

a) A BNO VII. és X. Revíziója szerint
A KSH adatai.

Józán Péter

Ma lényegében 2 betegségcsoport határozza meg a halandóságot: az egyik a daganatok, a másik a szív- és érrendszeri betegségek csoportja. Egész más arányokat látnánk, ha valahol egy plafont húznánk, és azt mondanánk, hogy 80 éven felül nem biztos, hogy van akár elméleti, akár gyakorlati jelentősége annak, hogy egyetlen halállokot nevezzünk meg, mert olyankor gyakran polikauzális szituációról van szó.

Ami a szív- és érrendszeri betegségeket illeti, az utóbbi 10 évben Magyarországon is igazi áttörés következett be, mivel meredeken csökken a szív- és érrendszeri halandóság, elsősorban a szívkoszorúér-halandóság, tehát az akut infarktus. 10 év alatt 42-43%-kal,

¹ Geriátria: az öregkorban előforduló betegségekkel foglalkozó tudományág.

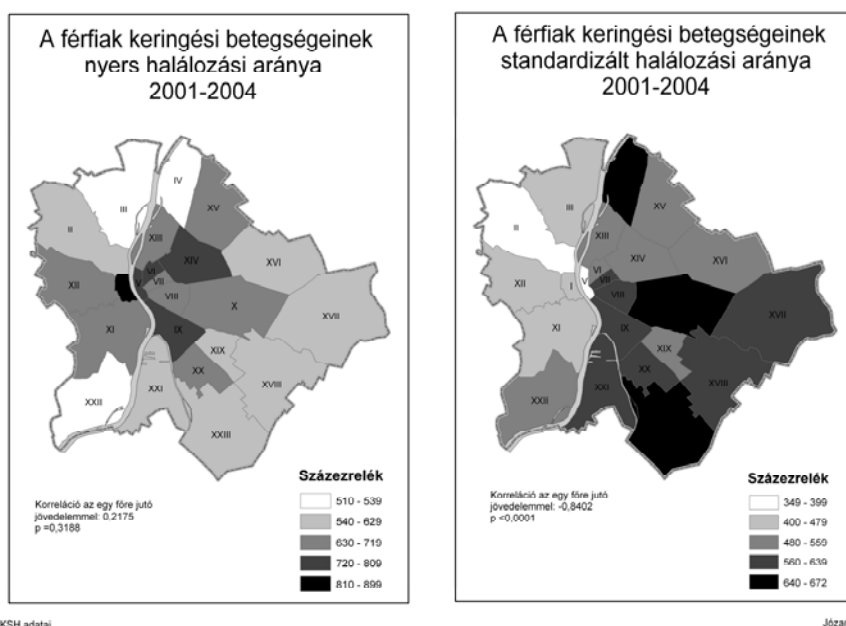
15 000-ről 9700-ra csökkent az akut infarktusban meghaltak száma, és az agyvérzések agyérbetegségekben a csökkenés még ennél is nagyobb, 62%. Ez igen nagy eredmény. Magyarország felzárkózóban van a világnak ahhoz a szerencsésebb részéhez, ahol ez a bizonyos áttörés, ez a javulás már évtizedekkel ezelőtt elkezdődött, és azóta is következetesen megfigyelhető. (Igaz, valamiben egyszer meg kell halni.)

Ahol nincs áttörés, az a rosszindulatú daganatok csoportja. A rosszindulatú daganatok miatti halandóság Magyarországon mindössze 5%-kal csökkent az 1990-es évek elejéhez képest, és alig van olyan lokalizációja a rosszindulatú daganatos betegségeknek, ahol igazi eredményről lehet beszámolni. Vigasz vagy nem vigasz, a szakmának az az előrejelzése, eléggé megalapozott prognózisa, hogy a genetikában és a molekuláris biológiában elért elméleti eredmények figyelembevételével körülbelül egy vagy másfél évtized múlva várható ezen a téren igazi áttörés.

A 13. ábrát azért tartom fontosnak, mert ez valójában tiszteletadás Körösy József előtt. Az ábra a Körösy által kidolgozott standardizálás jelentőségét grafikusan és meggyőzően bizonyítja. Ha megnézzük a férfiak keringési betegségeinek nyers halálozási aránya és a jövedelem közötti kapcsolatot, akkor azt látjuk, hogy a korrelációs koefficiens 0,21. Vagyis semmiféle összefüggés nincs. Az I. kerületben a legmagasabb a halandóság, mivel itt nagyon elöregedett a népesség, hasonlóan az V. kerülethez, Terézváros-hoz és Zuglóhoz. Mennyivel kedvezőbb a helyzet a külső kerületekben!

Egész más képet kapunk, ha az életkorra standardizálunk.

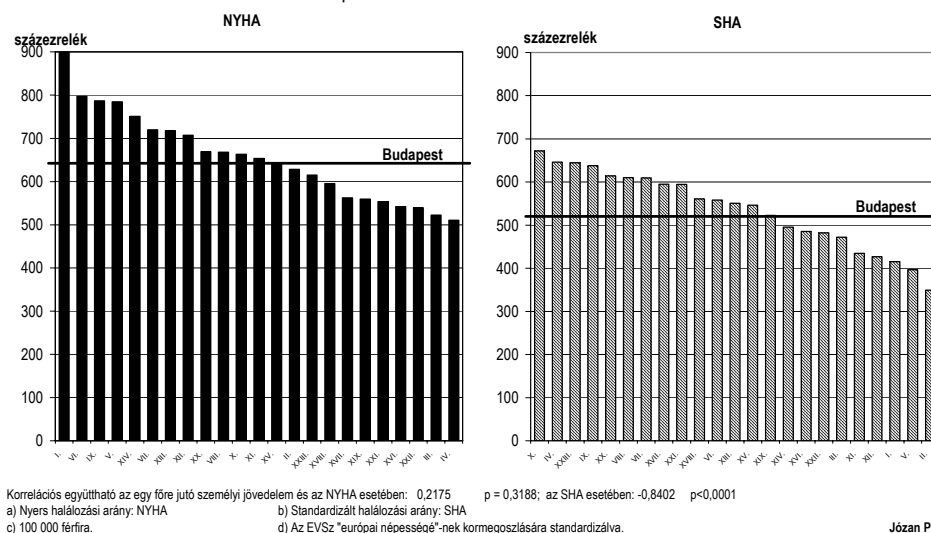
13. ábra

Az életkorra standardizált² halálzási arány és a jövedelem korrelációs együtthatója kiáltó összefüggést mutat a 14. ábrán. Ezzel semmi újat nem állítok. Minden dolog, amivel a jövedelem (ha nem is direkt módon, de) összefügg, aminek következtében rosszabbul él valaki, növeli az esélyét arra, hogy keringési betegségben fog meghalni.

14. ábra

A férfiak keringési rendszer betegségei okozta nyers^{a)}(NYHA) és életkorra standardizált halálzási aránya^{b)} (SHA) Budapest kerületeiben 2001 és 2004 között^{c)d)}

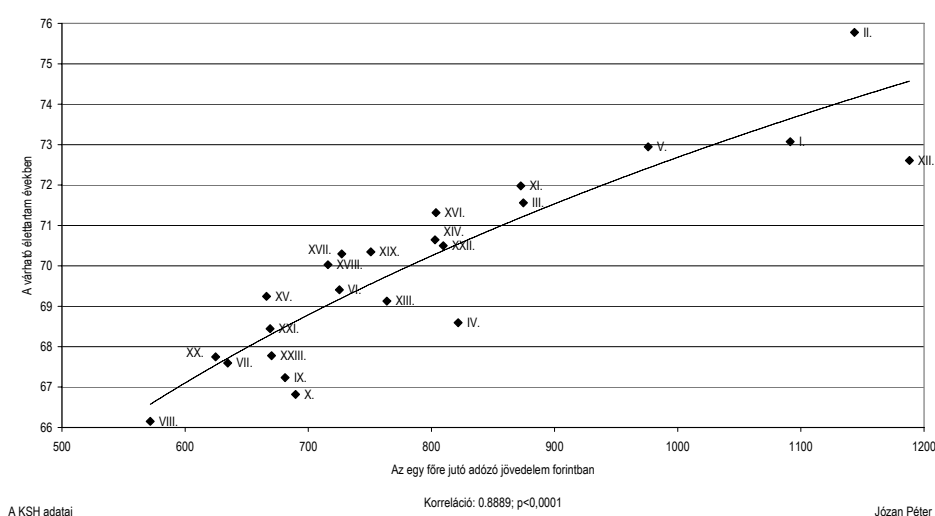
A 15. ábra a születéskor várható átlagos élettartam – amely az életkilátásokat fejezi ki – és a jövedelem közötti összefüggést mutatja.

Láthatjuk, milyen erős ez a korreláció. Hírhedt kerület a Józsefváros, de nincs sokkal jobb pozícióban Erzsébetváros és Kőbánya sem, ahol nagyon rosszak az életkilátások, alacsony a férfiak várható élettartama. Egyáltalán nem meglepő, hogy kivételesen jó várható élettartamokat lehet találni a budai kerületekben, elsősorban a II. és a XII. kerületben, ahol a nők várható élettartama felül van most már a 80 éven, ami igazi európai teljesítmény, bármelyik európai ország becsületére válna.

² A standardizálás itt az életkor hatásának kiszűrését jelenti.

15. ábra

Férfiak várható élettartama és az egy főre jutó adózó jövedelem kerületenként

Legyen szabad az előadásomat³ azzal a reménnyel befejeznem, hogy az az évszázad, amely előttünk áll külön lesz, mint ami mögöttünk van, és Budapest viszonylatában is beteljesíti majd mindazt, amiről Kőrösy József álmodott.

Kulcsszavak: Budapest, történeti demográfia, társadalmi-gazdasági fejlődés, Kőrösy József

Resume

The decades between 1867 and 1914 were presumably the most successful ones in the socio-economic and demographic history of Budapest. 1867 was the year of the Great Compromise between the Habsburgs and the Hungarian ruling elite; this made possible the industrialisation, urbanisation, secularization and modernisation. The development of Budapest in many aspects was as fast as that of Chicago. József Kőrösy was the child of the epoch, a brilliant self-made man, statistician, demographer, composer, playwright and a successful developer of municipal institutions. Within a few decades Budapest has become a European metropolis with about one million inhabitants. Fertility, nuptiality, general and infant mortality followed the pattern of demographic transition. After World War I the development has become less dynamic and the turbulent years of the 20th century have had an impact on the demography of the capital. Yet, Budapest at the beginning of the 21st century has a population of about 1.7 million people. As many of the great cities of the world, it is a centre not only of national politics but also cultural activity. Although Budapest is the richest city in Hungary, there are people in the city who are poor by Hungarian standards and their life expectancy at birth is shorter than that of rich ones.

³ A szerző köszönetét fejezi ki Radnóti Lászlónak azért, hogy számításaival nagymértékben hozzájárult az előadás anyagának elkészítéséhez, továbbá Dávid Pálnak és Várady Somának a színvonalas ábrák elkészítéséért.